

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
September 2018 | Nr028

Dossier **HET ERFGOED, DAT ZIJN WIJ!**

BRUSSEL, LABORATORIUM VOOR EEN EUROPEES STEDELIJK 'REANIMATIEBELEID'

HET VOORBEELD
VAN DE ZAVELWIJK

CLAUDINE HOUBART

HOGLERAAR UNIVERSITÉ DE LIÈGE,
UR AAP (ART, ARCHÉOLOGIE, PATRIMOINE) -
LABORATOIRE DIVA (DOCUMENTATION,
INTERPRÉTATION, VALORISATION DE
L'ARCHITECTURE ET DU PATRIMOINE)

BIJNA EEN HALVE EEUW GELEDEN, VAN 25 TOT 27 NOVEMBER 1969, WERD IN BRUSSEL, OP INITIATIEF VAN DE RAAD VAN EUROPA, DE EERSTE CONFERENTIE GEHOUDEN VAN MINISTERS BEVOEGD VOOR DE VRIJWARING EN DE HEROPLEIVING VAN HET ONROEREND CULTUREEL ERFGOED. Na een reeks 'confrontaties' tussen experts, georganiseerd tussen mei 1965 en oktober 1968, rond het thema van 'de verdediging en herwaardering van historische of artistieke sites en gehelen', bracht deze conferentie in het Jubelparkmuseum onder het voorzitterschap van prins Albert een twintigtal ministers en een honderdtal specialisten uit 19 landen bijeen. De bijeenkomst, die een balans opmaakte van de acties die sinds het begin van de jaren 1960 op touw werden gezet op Europees niveau, vormde een cruciale fase in de implementatie van wat de naam 'geïntegreerd behoud' zou krijgen in twee documenten aangenomen tijdens het Europees jaar van het bouwkundig erfgoed in 1975: het Europees Charter van het Bouwkundig Erfgoed en de Verklaring van Amsterdam.

Afb.1

Programma van de Raad van Europa betreffende de "verdediging en valorisatie van historische of artistieke sites en gehelen" (1963), Bibliotheek van de Campus Arenberg, KULeuven.

Raymond M. Lemaire (1921-1997) was als secretaris-generaal van ICOMOS actief betrokken bij de werkzaamheden van het 'Comité van technisch adviseurs' van de Raad van Europa, dat aan de basis lag van deze conferentie en waarin de toen lopende renovatie van het Groot Begijnhof van Leuven de rol

van pilootproject vervulde. Daarnaast probeerde hij, via zijn rol van adviseur voor de vereniging Kunstwijk (*Quartier des Arts*) vanaf 1967, het Brusselse stadsrenovatiebeleid richting te geven door verschillende wijken van de hoofdstad als laboratorium te gebruiken voor nieuwe interventiemethodes op oude stedelijke gehelen. Het meest doorgedreven onderzoek deed hij naar de Zavelwijk. Hoewel deze studies niet volledig gerealiseerd werden, zouden ze het denkwerk van de Brusselse overheid over erfgoed stimuleren en de debatten aanwakkeren op Europees niveau.

NAAR EEN HEROPLEIVING VAN DE EUROPESE STEDELIJKE GEHELEN

In 1963 besloot de Raad van Europa om een omvangrijk reddingsprogramma voor het Europese erfgoed op touw te zetten (afb.1). De uitwerking van de prioriteiten werd in 1965 toevertrouwd aan een comité van

technisch adviseurs dat alle aspecten van het erfgoed onder de loep moest nemen, dus naast de gehelen ook de monumenten en landschappen. Vooral het vraagstuk van de oude stadswijken nam echter een flink deel van de discussies in beslag. Die belangstelling had meerdere redenen. Vooreerst was er het pionierswerk van o.a. Gustavo Giovannoni, dat leidde tot een erkenning van de bijzondere waarden van de 'eenvoudige architectuur'¹ – waarvan artikel 1 van het Charter van Venetië getuigt, dat in dezelfde periode tot stand kwam als de activiteiten van het comité, waarin meerdere auteurs van het charter zitting hadden. Verder speelde ook het trauma veroorzaakt door de verwoesting van volledige steden tijdens de Tweede Wereldoorlog een rol, alsook de geleidelijke bewustwording van de limieten van een zuiver functioneel modernistisch model. De debatten van het comité gingen dus verder dan de restauratie van monumenten en schonken ook ruime aandacht aan de toekomst van de voornamelijk stedelijke omgeving.

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) is een niet-gouvernementele organisatie die in juni 1965 werd opgericht als antwoord op de behoefte na de Tweede Wereldoorlog om een wereldwijd netwerk van erfgoedexperts op te richten die kennis uitwisselen en nadenken over gemeenschappelijke actieprincipes. Piero Gazzola was de eerste voorzitter en werd van 1975 tot 1981 opgevolgd door Raymond Lemaire (www.icomos.org).

Europa Nostra, twee jaar eerder gesticht, is een verbond van verenigingen, stichtingen en organisaties die actief zijn in het domein van het erfgoed. Het doel is de belangen van het cultureel en natuurlijk erfgoed in Europa te behartigen, via een reeks bewustmakingsacties bij de bevolking maar ook bij internationale instanties zoals de Europese Unie, de Raad van Europa en de Unesco (www.europanostra.org).

De Raad van Europa werd opgericht in 1949 met als voornaamste doel de mensenrechten en de democratie te verdedigen. In 1961 werd een Raad voor culturele samenwerking toegevoegd, bestaande uit regeringsafgevaardigden die onder meer bevoegd waren voor cultuur en onderwijs. De discussies die in dit artikel worden besproken, vonden in dat kader plaats (www.coe.int).

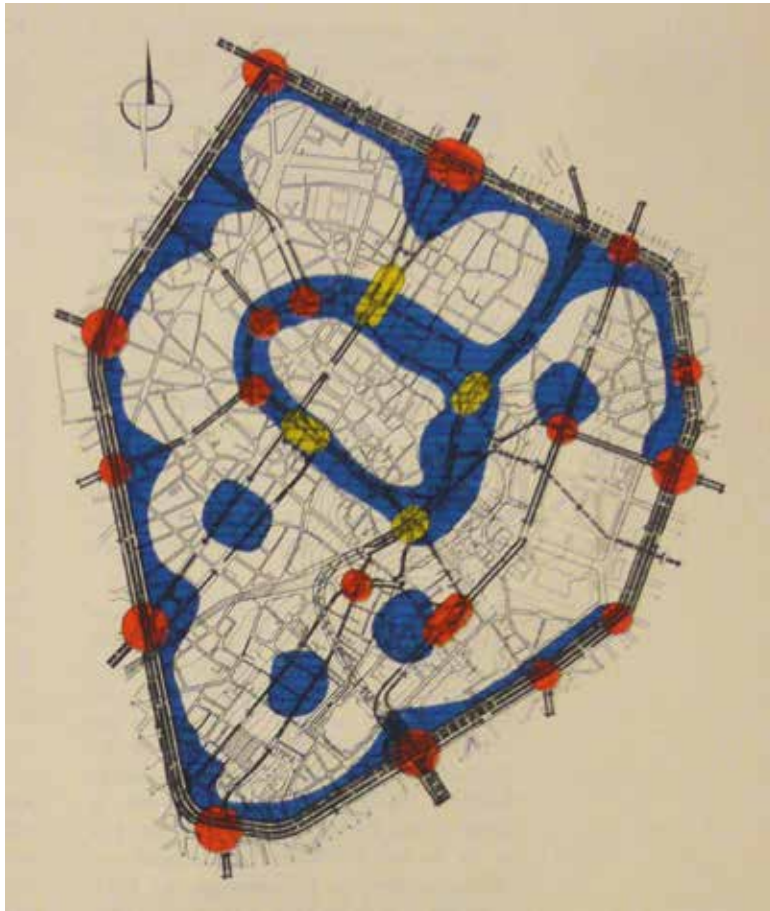
Tussen 1965 en 1968 vonden vijf 'confrontaties' plaats: in Barcelona en Wenen (1965), Bath (1966), Den Haag (1967) en Avignon (1968). Zij brachten experts en actoren uit de publieke sector en het verenigingsleven samen en boden de gelegenheid om van gedachten te wisselen over alle aspecten van de vrijwaring van het bouwkundig erfgoed. Als diensthof bij de administratie van Culturele Zaken van het nationale ministerie van onderwijs, nam de Belg Constant Pirlot deel aan de werkzaamheden vanaf de eerste confrontatie, die handelde over het opstellen van beschermingsinventarissen. Vanaf de tweede confrontatie werd hij bijgestaan door Raymond M. Lemaire, archeoloog en conservator, hoogleraar aan de universiteit van Leuven en eerste secretaris-generaal van ICOMOS. Merken we in dat verband op dat het door de Raad van Europa opgezette programma niet los kan worden gezien van de gelijktijdige initiatieven van ICOMOS, Europa Nostra en de Unesco, die als complementair worden beschouwd.

Een van de problemen die aan de experts werden voorgelegd, was de onverenigbaarheid van de 'herwaardering' met een 'onbuigzame doctrine, wars van elke inschikkelijkheid tegenover het verleden en gericht op een radicaal futurisme', die de meeste toenmalige planningkeuzes kenmerkten: "*la bataille qui se livre chaque jour sur le plan local ou provincial entre intérêts privés à courte vue et intérêts publics plus ou moins bien compris, entre spéculateurs et urbanistes, ou encore entre archéologues et urbanistes, se présente mal pour les défenseurs des monuments*"². Evenmin als de andere Europese steden ontsnapte Brussel aan dit fenomeen, erger nog, het werd er uiteindelijk zelfs de belichaming van. Hoewel de term nog niet in de woordenboeken is opgenomen, is 'verbrusseling' of

Bruxellisation synoniem geworden voor "*De ingrijpende stedenbouwkundige veranderingen in een stad die is overgeleverd aan bouwpromotoren ten koste van het leefkader van haar inwoners, onder de dekmantel van een noodzakelijke modernisering.*"³

HET KEERPUNT VAN DE JAREN 1960 IN BRUSSEL: TUSSEN MODERNISERING EN MUSEALISERING

Zoals het recent verschenen boek *Brussel. Geplande geschiedenis* overtuigend aantoonde, was de Belgische hoofdstad aan het begin van de jaren 1960 onderworpen aan een technocratische visie op het vlak van planning⁴. Volgend op de grote werken die in de vorige decennia werden uitgevoerd, zoals de Noord-Zuidverbinding, voorzagen het sectoraal ontwerpplan, uitgewerkt door de groep Alpha, en nadien het Richtplan voor de Vijfhoek van de groep Tekhné (afb. 2) een globale modernisering van de stad die zowel betrekking had op de gebouwen als op het wegennet. De oude bebouwing beschouwde men daarbij als grotendeels onbruikbaar en het bestaande stratennet als verouderd en onaangepast ten aanzien van een toenemend gemechaniseerde samenleving. Wie de documenten van Alpha en Tekhné leest, merkt dat het behoud van historische gebouwen tot een minimum wordt beperkt, namelijk tot enkele 'monumenten van voor de 20ste eeuw' en de 'belangrijkste sites die deel uitmaken van het stedelijke en rurale decor van het gewest' in het gewestplan⁵, en tot de 'panoramische zichten' en de vrijwaring van het zicht op het stadhuis in het richtplan⁶. Op die uitzonderingen na werden oude woningen waaraan geen erfgoedwaarde werd toegekend gewoonweg als krotten beschouwd die mee verantwoordelijk waren voor de

Afb. 2

Tekhné, Richtplan voor de Vijfhoek, verkeerscirculatie, 1962 (uit: DE SAULNIER, P., *Bruxelles à l'heure de la rénovation*, lezing gegeven voor het Nationaal Instituut voor de Huisvesting, 22 maart 1963, afb. 12, p. 5 DB 238, ADSB).

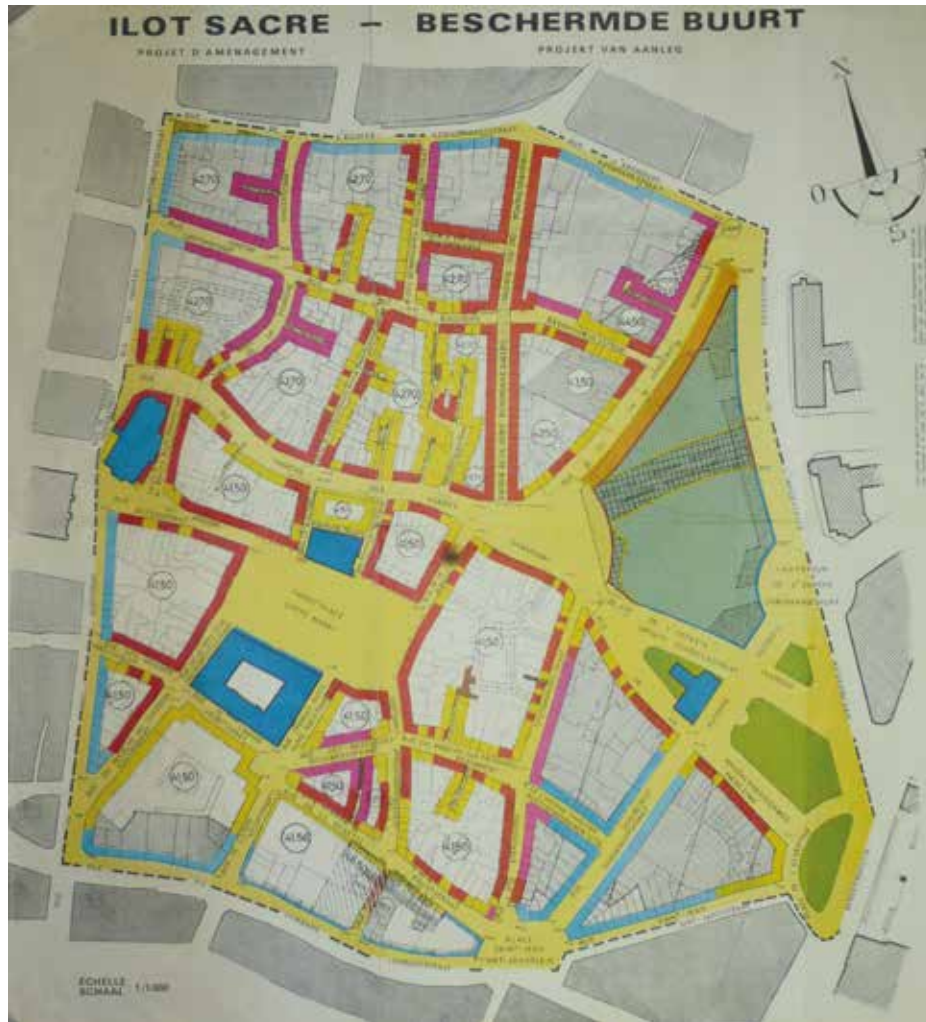
ontvolking van de Brusselse binnenstad. Ondersteund door de wet van 27 juni 1956, die een nationaal huisvestingsinstituut oprichtte, voerde de Stad Brussel een beleid waarbij de oude bebouwing werd gesloopt en vervangen door constructies die beantwoordden aan de moderne comfortnormen en gezinsbehoeften. Een van de projecten die in die periode het licht zagen, waren de sociale woonblokken van de Papenvest⁷. De ontwerpen hielden weinig rekening met het bestaande stedelijke raster en met de aanwezigheid van gebouwen met erfgoedwaarde die hooguit getolereerd werden – het behoud van de beschermde Brigittinenkapel in 1962, aan de rand van een renovatiezone, had in dat opzicht heel

wat voeten in de aarde⁸. Ze namen doorgaans de vorm aan van torengebouwen die werden ingeplant in open ruimten, in overeenstemming met de modernistische opvattingen waarvan de groep Tekhné een prominent aanhanger was.

Toch zou het foutief zijn te beweren dat er in die tijd geen enkele maatregel werd genomen ten gunste van de 'herwaardering' van de oude wijken. Parallel aan de uitwerking van plannen om de stad te moderniseren, voerde de stedelijke overheid een vrijwaringsbeleid voor datgene wat ze als essentieel beschouwde, namelijk de zone rond de Grote Markt. Samen met de omliggende straten was die markt, hoewel ze

toen als parking werd gebruikt, het enige stadsgeheel waarvoor beschermingsmaatregelen werden genomen die de schaal van individuele gebouwen overstegen. In 1959 kwam het Bijzonder Plan van Aanleg voor het 'îlot sacré' tot stand als sluitstuk van de beschouwingen die naar voren werden geschoven door de *Ligue esthétique belge* – een emanatie van de esthetische commissie van het studiecentrum van de machtige christendemocratische partij. Dit plan had tot doel "de sauvegarder et de conserver le caractère ancien de ce secteur en réglementant, d'une part, le mode de construction, de reconstruction ou de transformation des immeubles et, d'autre part, l'esthétique des enseignes, inscriptions, peintures et décorations à caractère commercial ou publicitaire à apposer sur les immeubles"⁹.

Het plan beperkte zich ertoe om de gevels van de zone te onderscheiden in degene die "devront être conservées et restaurées en se basant sur les éléments d'origine retrouvés sur place ou sur des documents d'archives", degene die "devront être édifiées dans les styles des 17e et 18e siècles", degene die "devront être édifiées dans une architecture dont le rythme de la composition s'harmonisera avec celui de l'architecture traditionnelle de l'époque" en ten slotte degene waarop alleen een beperking van de bouwhoogte van toepassing was¹⁰ (afb. 3). Voornamelijk vanuit toeristische doeleinden streefde men er dus naar om, naargelang vergunningsaanvragen werden ingediend voor de renovatie of bouw van geïsoleerde gebouwen, een historisch twijfelachtig geheel te reconstrueren waarvan de historische gelaagdheid geleidelijk werd uitgewist maar dat visueel eenvormig was en gedeeltelijk door de Stad gefinancierd werd. Voor nieuwe gebouwen moedigde de reglementering de keuze voor een 'harmonisatiestijl' aan, in lijn met de ideeën

Afb.3

Stad Brussel, het BPA "îlot sacré", 1960, gedeeltelijk herzien op 10 april 1968, DB 589, ADSB.

- te behouden en te restaureren gevels
- in de stijl van de tijd te herbouwen gevels (17de en 18de eeuw)
- gevels op te richten in een moderne stijl die harmonieert met het karakter van de straat
- toepassing van het reglement op de gebouwen met beperking van de hoogte

die werden verdedigd door de *Ligue esthétique belge*. Hoewel stadsarchitect Jean Rombaux zich hiertegen verzette en pleitte voor de 'restauratie van een sfeer' en de terugkeer naar de traditionele ritmes, verhoudingen en kleuren¹¹, onttaarde deze architectuur in de praktijk geregeld in pastiches van oude gebouwen. De reglementering beperkte zich trouwens tot de buitenschil van de huizenblokken en legde geen regels op voor de indeling en dus de bewoonbaarheid van het interieur: om de beperkte bouwhoogte te compenseren werd een grotere diepte toegelaten, ten nadele van koeren en tuinen. Hogere gebouwen mochten worden opgetrokken op een tweede, terugwijkende rooilijn, voor zover ze noch

het oude en folkloristische karakter van het geheel noch de panoramische zichten in het gedrang brachten¹².

Hoewel het plan in maart 1960 unaniem werd goedgekeurd op de gemeenteraad¹³, botste het voornemen om de principes ervan ook toe te passen op andere wijken op heel wat kritiek. Bestempeld als een rem op de noodzakelijke modernisering van de hoofdstad, werd het voorstel door meerdere gemeenteraadsleden van de oppositie verworpen. Het concept van het *îlot sacré* werd zelfs vergeleken met dat van de parken voor het behoud van de fauna in Congo¹⁴. Ook de schepen van Openbare Werken, Pierre De

Saulnier, was er geen voorstander van: "*en dehors de cet ensemble qui constitue l'îlot sacré, nous devons, si nous ne voulons pas stériliser complètement le Pentagone, admettre l'érection de bâtiments suivant des conceptions de 1962 et non pas des conceptions d'avant la première guerre*"¹⁵. Zijn opvolger Pierre De Rons was in 1967 dezelfde mening toegedaan toen hij op de officiële voorstelling van de vereniging Kunstwijk, op 11 oktober 1967, verklaarde dat de filosofie die op het *îlot sacré* werd toegepast niet voor herhaling vatbaar was, om te voorkomen dat "*l'ensemble du Pentagone et ensuite tout le territoire de Bruxelles-Capitale serait reconstruit en style Italo-Flamand*"¹⁶.

Dit korte overzicht illustreert hoe incompatibel de vraagstukken omtrent stadsontwikkeling – verkeer, huisvesting – op het keerpunt van de jaren 1960 waren met het behoud van stedelijk erfgoed. Het Brusselse stadsbeleid, of het nu pleitte voor de modernisering van de oude stad of voor het behoud ervan, bleek overigens in beide gevallen even nefast voor de oude wijken: als slachtoffer van een gebrek aan erkenning van hun intrinsieke kwaliteiten en van een ontkenning van hun potentieel als woningen, werden ze ofwel afgebroken ofwel verregaand aangepast aan commerciële en toeristische doeleinden.

VAN EUROPA NAAR BRUSSEL

Ter gelegenheid van de derde confrontatie, in 1966 georganiseerd in Bath door het Comité van technisch adviseurs, zette Raymond Lemaire voor de eerste keer zijn ideeën over restauratie en reanimatie van historische gehelen uiteen¹⁷. Lemaire schreef deze tekst op het ogenblik dat de renovatiewerken aan het Groot Begijnhof van Leuven van start gingen (afb. 4) en hij dus aan het begin stond van zijn carrière op het gebied van de 'reanimatie' van stedelijke gehelen. Nochtans bevat de tekst in essentie reeds alle principes die zijn activiteiten van de 20 volgende jaren zouden bepalen en onderscheidt hij zich duidelijk van de ideeën die in die tijd op het Brusselse terrein werden verdedigd. Vertrekkend van het principe dat "*la conservation active des monuments et des ensembles [est] la seule qui dans le monde d'aujourd'hui en garantisse l'avenir*", concentreerde zijn theorie zich op de aard van de 'diensten' die monumenten en gehelen bewijzen aan het individu en de samenleving. Lemaire verwierp dus een 'reanimatie' van het museale type en was van mening dat "*l'assainissement, la restauration et l'aménagement des ensembles ont pour but*

Afb. 4
Zicht op het Groot Begijnhof in Leuven tijdens de restauratie, s.d., BP Begijnhof 14, AMRL (© ARML).

de rendre à ceux-ci leur plein valeur d'habitat humain". De maatregelen mochten dus niet "*se limiter (...) à la sauvegarde d'une scénographie urbaine ou rurale, mais il faut (...) assainir, restaurer, adapter les intérieurs des édifices qui composent les ensembles*". In tegenstelling tot de Brusselse praktijken van die tijd impliceerde dit standpunt dat men moet "*trouver les solutions qui permettent à d'anciens bâtiments de remplir avec satisfaction leur rôle nouveau ou l'expression actuelle de leur fonction primitive*"¹⁸. Uit een grondige studie van de werken aan het Groot Begijnhof van Leuven bleek dat deze twee eisen op zijn minst voor een deel tegenstrijdig waren en leidden tot verschillende benaderingen van de interieurs en van de buitenschil. Toch zou de wil – in het begin gedragen door de vereniging Kunstwijk – om ze toe te passen op het Brusselse stadswefsel de gebruikelijke methodes van de gemeentediensten overhoop gooien.

Raymond Lemaire, die vanaf 1967 in Brussel actief was, was niet de eerste of enige die kritiek had op het renovatiebeleid dat in het îlot sacré werd toegepast. Op het congres van Venetië in 1964 vond Victor-Gaston Martiny, voorzitter van de *Société des architectes diplômés de la Ville de Bruxelles* (SADBr) en provinciearchitect van Brabant, in de openingstoespraak van Roberto Pane reeds de bevestiging van de onzinnigheid van dit beleid. Hij uitte zelf openlijk kritiek op de bouw van '16de- en 17de-eeuwse gevels op skeletten van beton' door Philippe Dumont, aan de rand van het îlot sacré, tegenover de Kunstberg (afb. 5)¹⁹. Vier jaar later herhaalde hij de opvattingen van de Raad van Europa over stadsvernieuwing in een artikel waarin hij historische monumenten beschreef als "*un des facteurs déterminants de l'établissement de plans particuliers d'aménagement urbanistique*"²⁰. Stilaan groeide het besef dat men rekening

Afb. 5

Huizen omstreeks 1960 gereconstrueerd in de stijl van de 18de eeuw door Philippe Dumont, Albertinaplein [A. de Ville de Goyet, 2018 © BUP/BSE].

moest houden met de niet-kwantificeerbare menselijke behoeften, in tegenstelling tot wat de technocratische planning vooropstelde. In 1968 verklaarde de voorzitter van de vastgoedkamer van Brabant in een speciaal nummer van de krant *Het Laatste Nieuws* over de toekomst van Brussel dat, "Wanneer men aan urbanisme denkt moet men ook steeds voor ogen hebben dat een stad in de eerste plaats ontworpen is voor de mens en niet voor motorvoertuigen, dat het er niet op aankomt Brussel te hervormen tot een ingewikkeld net van autosnelwegen, naar Amerikaans model, waar de mens verloren loopt. Men moet een stad op menselijke schaal blijven zien, men moet er zich thuis kunnen voelen, er comfort en gezelligheid vinden [...]"²¹

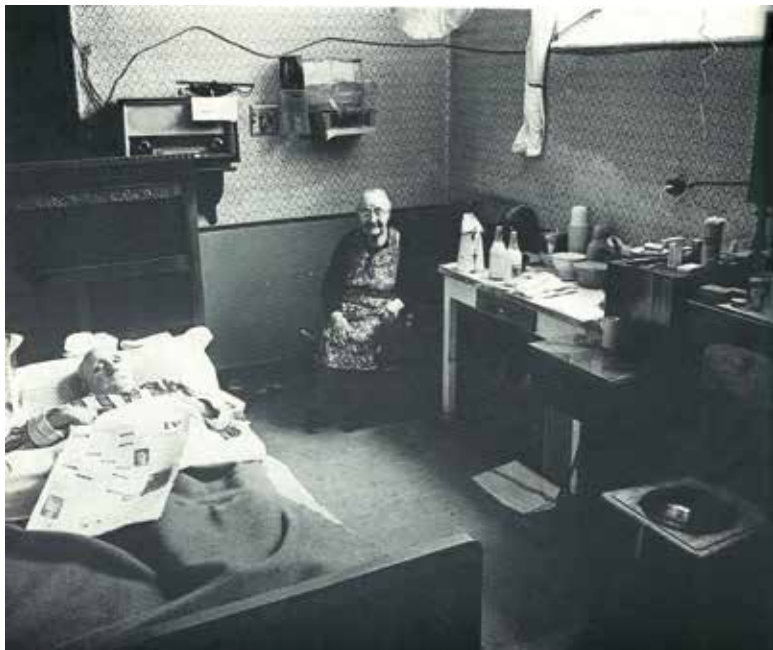
Toen de Raad van Europa van 25 tot 27 november 1969 in Brussel de eerste conferentie van ministers bevoegd voor de vrijwaring en reani-

matie van het onroerend cultureel erfgoed organiseerde, kwam die dus precies op tijd. Naar aanleiding daarvan werd onder de titel *L'avenir du passé* een eerste synthese gepubliceerd van de werkzaamheden van de vorige jaren, opgesteld door Raymond Lemaire, Piero Gazzola en François Sorlin²². Het werk behandelde achtereenvolgens de aard van het onroerend cultureel erfgoed, zijn waarden, de gevaren waaraan het blootgesteld was en de voorgestelde oplossingen. Het Groot Begijnhof van Leuven werd als voorbeeld naar voren geschoven (afb. 6a en 6b).

In de lijn van de aanbevelingen die sinds 1963 geformuleerd werden, bevestigde de conferentie de noodzaak van een "passage de la notion passive de conservation à la conception active de mise en valeur et d'intégration à l'environnement et dans l'économie générale du pays. [...]. Les monuments

et sites sont désormais considérés comme l'une des solutions aux besoins de l'habitat et d'un environnement équilibré permettant l'épanouissement de l'homme dans la civilisation industrielle"²³. Monumenten en landschappen kregen met andere woorden een sociale waarde toegekend en werden niet langer gezien als een obstakel, maar als een troef.

Uit de meeste documenten die de Raad van Europa over de conferentie opstelde, blijkt dat deze nieuwe manier van naar historische gebouwen te kijken een diepgaande verandering vergde van het nationale en lokale beleid, evenals het opzetten van een gecoördineerde actie. Het kwam erop aan het cultureel erfgoed te verankeren in het beleid van ruimtelijke ordening. In die context werd de beschermingsinventaris beschouwd als een onmisbaar instrument dat de nodige informatie

Afb. 6a en 6b

Leuven, Groot Begijnhof, 6a : "verouderde woning"; 6b : "gerenoveerde oude woning" (uit: *L'Avenir du passé*, Soledi, Luik, 1969, Afb. 47-48, p. 50-51).

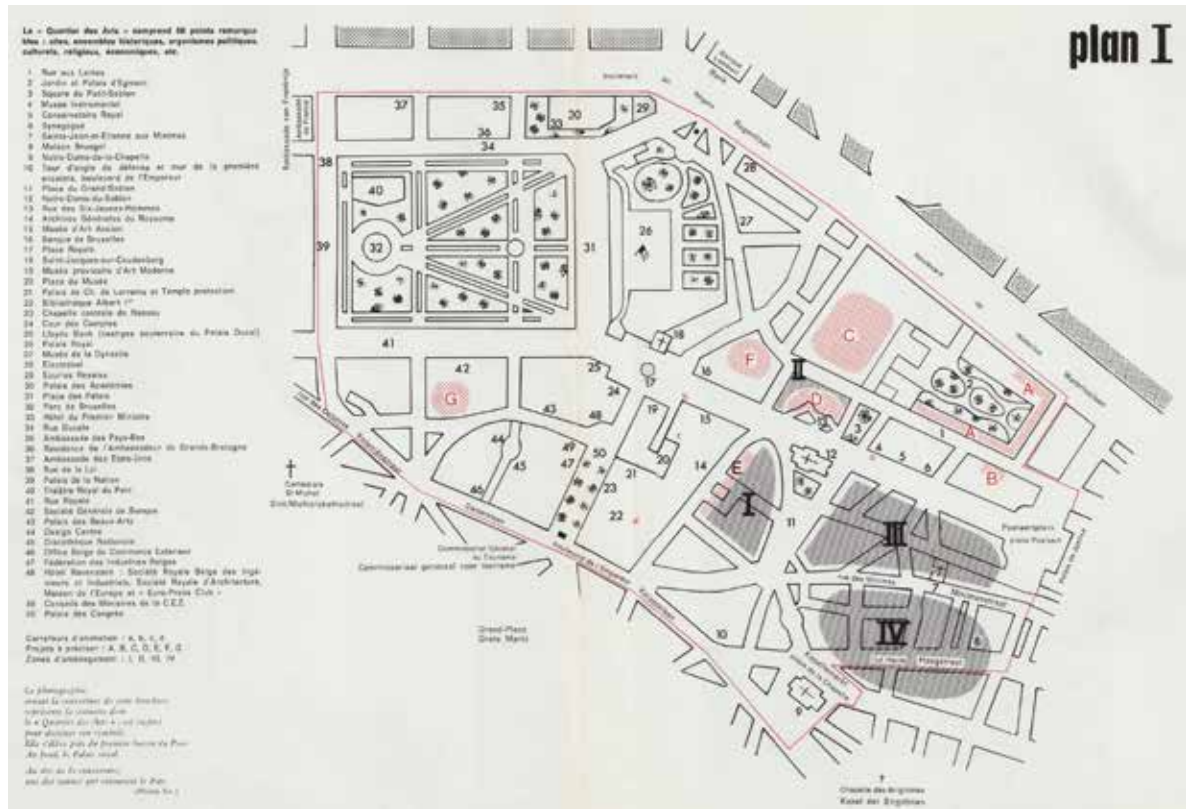
bijeenbracht om "als basis te dienen voor de plannen van ruimtelijke ordening en/of voor andere beschermingsmaatregelen". De eerste resolutie die door de conferentie werd goedgekeurd, pleitte voor de opmaak van een dergelijke inventaris en

voor de oprichting van een Comité voor monumenten en landschappen. Dat comité moest de werkzaamheden die door het Comité van experts waren aangevat voortzetten, meer bepaald door een charter uit te werken. De tweede reso-

lutie stelde de organisatie voor van een "jaar gewijd aan de verdediging en herwaardering van het onroerende culturele erfgoed"²⁴. Hiermee was de aanzet gegeven voor het Europees erfgoedjaar in 1975 en voor de goedkeuring van het Europees Charter van het Architecturaal Erfgoed en de Verklaring van Amsterdam, die het begrip 'geïntegreerde conservatie' introduceerde.

DE KUNSTWIJK: EEN LABORATORIUM

In die context, waarin het stedelijk beleid in vraag werd gesteld, speelden enkele belangengroepen een vooraanstaande rol. De acties van het *Atelier de recherche et d'action urbaine (ARAU)* en van de *Archives d'Architecture Moderne (AAM)*, politiek geëngageerd en dicht aanleunend bij de wijkcomités die her en der in de hoofdstad het licht zagen, zijn goed gekend. De rol van de vzw Kunstwijk was van een totaal andere orde. De in 1967 opgerichte vereniging stelde "*l'animation, la défense, la restauration et la qualité architecturale des constructions*"²⁵ tot doel in een gebied van 80 hectare dat zich uitstrekte van het justitiepaleis tot aan de kathedraal en van het koninklijk paleis tot aan de Kapellekerk (afb. 7). Het betreft een gebied met een complexe historische gelaagdheid waarin slechts enkele fragmenten van het middeleeuwse weefsel overbleven door opeenvolgende ingrepen in de 18de, 19de en 20ste eeuw. In het gebied bevinden zich tal van culturele instellingen die de vereniging wou promoten en een groot aantal gebouwen en gevelen met een onbetwistbare waarde (bv. het Koningsplein, het paleis van Karel van Lotharingen, het paleis van de Graaf van Vlaanderen en het Egmontpaleis), maar ook andere waarover minder eensgezindheid heerste (hotel de Mérode, het

Afb.7

Plan van de Kunstwijk met aanduiding van de aandachtspunten en de voor heraanleg bestemde zones (uit: *Images et plans du Quartier des arts*, s.d.)

vroegere warenhuis *Old England*, het eclectische geheel van de Wolstraat). Op het einde van de jaren 1960 vormden de aanpassing van de stad aan het autoverkeer, de verzaaging van de Noord-Zuidverbinding, maar ook de toenemende behoefte aan kantoorruimte van privébedrijven en overheidsadministraties die in de wijk gevestigd waren, stuk voor stuk bedreigingen voor het architecturale erfgoed, de stedelijke ruimte en het sociale leven. Hieraan wilde de vereniging het hoofd bieden.

De zes stichters van deze vereniging, waarvan Albert Thys, gedelegeerd bestuurder van Electobel, voorzitter was, behoorden tot de industriële en financiële elite en het politieke milieu. Alleen Pierre Laconte, adjunct-kabinetschef van de vicegouverneur van Brabant bevoegd voor stedenbouw en ruimtelijke ordening van

Brussel-Hoofdstad was een expert inzake ruimtelijke ordening of monumentenzorg, samen met Raymond Lemaire, van wie Laconte een oud-student was en met wie hij sinds kort betrokken was bij de planning van Louvain-la-Neuve²⁶. Het erocomité van de vereniging, die onder de bescherming van de prins van Luik stond, bestond uit de leidinggevenden van de financiële instellingen die in de wijk hun zetel hadden, maar ook uit talrijke ministers en staatssecretarissen. De provinciale en regeringsinstanties voor openbare werken en cultuur waren vertegenwoordigd in de raad van bestuur, naast de conservatoren van de culturele instellingen en vertegenwoordigers van handelaars en antiquairs²⁷. Door haar samenstelling had de vereniging dus allesbehalve een contesterend karakter. In Brussel bekleedde burgemeester Lucien

Cooremans symbolisch het ondervoorzitterschap van het erocomité, waarin ook Paul Vanden Boeynants – schepen van Stedenbouw en toekomstig eerste minister – zetelde, terwijl zijn collega van Financiën en Openbare Werken, Pierre De Rons, ondervoorzitter was van de raad van bestuur. Ook Jean Rombaux, ere-hoofdarchitect en artistiek adviseur van de dienst voor architectuur, was lid. In november 1967 kwam daar nog Félix Fallas bij, ingenieur-directeur-generaal bij de technische dienst van openbare werken. De vereniging pleitte openlijk voor dialoog met de diensten van de Stad Brussel, in plaats van 'rancuneuze mededelingen'²⁸, en werd hierdoor regelmatig aangevallen door de oppositie²⁹. En al ijerden de twee verenigingen soms samen voor dezelfde zaak, toch bleef ARAU een zeker wantrouwen koesteren tegenover de vzw Kunstwijk,

waarvan het de sociale samenstelling bestempelde als "très bourgeoise, ses relations avec la Ville de Bruxelles trop intimes et ses perspectives plus esthétiques que sociales"³⁰.

Raymond Lemaire (afb. 8) werd lid van de eerste raad van bestuur van de vzw Kunstwijk, die in mei 1967 werd geïnstalleerd. Onder zijn impuls vonden de principes die de Raad van Europa bepleitte hun neerslag in de documenten die de vereniging opstelde (afb. 9) en in de toespraken van prins Albert. De verwijzing naar de internationale debatten van de Unesco, de Raad van Europa en ICOMOS was overduidelijk: "l'action du Quartier des Arts participe à une aspiration européenne et même mondiale"³¹. In ruil voor zijn wetenschappelijke steun en niet aflatende, belangeloze bijstand, verkreeg Raymond Lemaire vele bezoldigde contracten. Die samenwerking behelsde de opstelling van adviezen voor rekening van de vereniging, de studie van stedenbouwkundige en restauratieplannen, maar ook ontmoetingen met ontwerpers en de formulering van alternatieve voorstellen. Die opdrachten werden hem zowel toevertrouwd door de vzw Kunstwijk als door de Stad Brussel. De overeenkomst die in december 1967 de samenwerkingsprocedure vastlegde tussen de twee instanties gaf de experts van de vereniging de kans om in bepaalde concrete gevallen samen te werken met de gemeentediensten en aanverwanten³². De vereniging Kunstwijk, die niet alleen gesteund werd door de voornaamste instanties voor openbare werken, maar ook door vele invloedrijke politici, bedrijfsleiders en culturele verantwoordelijken, vormde dus een soort van koninklijke toegangspoort tot de hoofdstad voor Raymond Lemaire. De wijk van de Grote Zavel, in het hart van de zone die door de vereniging verdedigd werd, zou zijn eerste onderzoeksterrein vormen.

Afb.8 R.M. Lemaire en prins Albert, s.d., verz. Chanoine R.A.G. Lemaire (© ARML)

Afb.9 Uittreksel uit de brochure *Quartier des Arts, Que voulez-vous : une ville pour vivre ou une ville pour rouler ?*, s.d.

.....
DE ZAVEL, EEN TWEEDE ÎLOT SACRÉ?

De wijk van de Grote Zavel, waar de traditionele Brabantse architectuur uit de 17de en 18de eeuw sterk vertegenwoordigd is, vooral in het noordwestelijk deel van het plein en binnen het Sint-Anna bouwblok (begrensd door de Sint-Annastraat, Bodenbroekstraat en

Ruisbroekstraat] (afb. 10), werd niet alleen bedreigd door de aanleg van een tunnel voor links afslaand verkeer, voorzien door het Richtplan voor de Vijfhoek (afb. 11), maar ook door de geplande uitbreidingen van de Regie van Telegrafie en Telefonie in de Strostraat en van het Algemeen Rijksarchief in de Ruisbroekstraat. Vanaf 1964 werkte stadsarchitect Jean Rombaux aan een Bijzonder Plan van Aanleg,

Afb.10

Luchtfoto van de wijk van de Grote Zavel, s.d., DB 579 (© ADSB). Centraal op de foto het gebouw van het Algemeen Rijksarchief in aanbouw en het 'Sint-Anna bouwblok'.

in samenwerking met de groepen Structures en AUA³³ en onder druk van de *Ligue esthétique belge*, die gesteund werd door Paul Vanden Boeynants, toen net schepen van Stedenbouw. Aan het plan werden bijzondere voorschriften gekoppeld die gebaseerd werden op een classificatie van de gevels volgens stilistische criteria ('oud', 'classicistisch', 'neoclassicistisch', 'modern', enz.) en waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen gevels met opmerkelijke elementen (zoals een deuroplijsting, trapgevel, puntgevel) en deze 'zonder bijzonder karakter' of die 'verminkt' of 'gesloopt' waren³⁴. Zoals voor het *îlot sacré* beperkten deze voorschriften zich tot de straatgevels. Zij moesten ofwel worden 'bewaard en gerestaureerd', of worden 'herbouwd in de toenmalige stijl (17de en 18de eeuw)', ofwel worden 'opgetrokken in een moderne stijl die harmonieert met het karakter van de straat' of, voor die laatste categorie, conform het 'reglement op de gebouwen met een beperking van de hoogte'³⁵ (afb. 12). De gevels die niet zichtbaar waren vanaf de Grote Zavel noch vanaf de kleine Zavel, behoorden bijna systematisch tot die laatste categorie. Hierdoor behielden architecten een grotere manoeuvreerruimte. Dit illustreert

het oppervlakkige karakter van deze puur visuele benadering, toegespitst op de voornaamste openbare ruimten – wat door een eigentijdse studie van de bouwhoogten werd bevestigd (afb. 13).

De stadsarchitect stond ook in voor de studie van de Ruisbroekstraat, waar de tunnel voor links afslaand verkeer zou komen en andere lopende projecten. Zo voorzag hij de volledige vervanging van het zuidwestelijke gevelfront, dat bestond uit gebouwen uit de 17de tot de 19de eeuw, door moderne gebouwen met een repetitief ritme. Hiermee ging hij in op de wens van de overheid om voor deze wijk "*d'éviter la reconstruction de parties de monuments anciens, [...] qui était valable pour l'îlot Sacré n°1 mais qui, dans ce cas, semble hors d'échelle et inutile*"³⁶. In het bovenste deel van de straat wilde de architect de tunnel laten doorlopen onder terrasvormige tuinen die de helling van het terrein volgden tussen de achterkant van de huizen aan de pare kant en de zijgevel van het Museum voor Oude Kunst. De auto's moesten de tunnel uitrijden tussen de voorziene uitbreiding van het RTT-gebouw en het nieuwe gebouw van het Algemeen Rijksarchief (afb. 14a en 14b).

EEN ALTERNATIEF OP BASIS VAN DE INTERNATIONALE ERVARING

Voor de vereniging Kunstwijk was het van bij de oprichting een absolute prioriteit dat het stadsbestuur een Bijzonder Plan zou goedkeuren dat de volledige wijk omvatte en zich toespitste op de Grote en de Kleine Zavel. De uitwerking van een dergelijk plan was overigens door schepen Pierre De Rons aangekondigd op de officiële voorstelling van de vereniging op 11 oktober 1967³⁷. De vzw Kunstwijk, die aan dat plan wou meewerken, mocht de tweemaandelijks overlegbijeenkomsten met de Stad organiseren. Het was in die context dat Raymond Lemaire op 13 mei 1968 een studievoorstel voorlegde voor de renovatie van de huizenblokken rond de Grote en Kleine Zavel en de Wolstraat.

Deze studie was veel ambitieuzer dan de ontwerpen van Bijzondere Plannen van Aanleg van Jean Rombaux. In overeenstemming met de programmatische die twee jaar eerder op de confrontatie in Bath was gepresenteerd, vond Lemaire dat de wijk niet moest worden "*traité comme un quartier-musée mais au contraire intégré organiquement dans le corps de la*

Afb.11

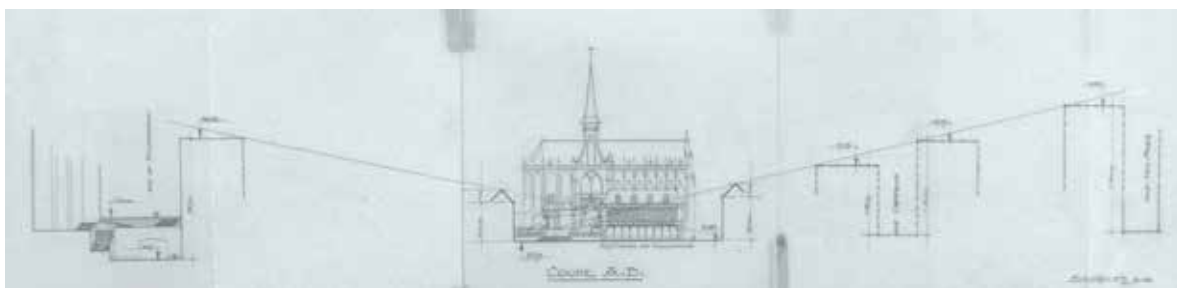
Plan van de "tourne à gauche"-tunnel, Regenschapsstraat – Ruysbroekstraat, s.d., DB 591 (© ADSB).

Afb.12

J. Rombaux, ontwerp van BPA voor de Zavelwijk, 1966, ARCH 340 (© SAB).

■ te behouden en te restaureren gevels; ■ gevels te herbouwen in historische stijl; ■ gevels op te richten in een moderne stijl die harmonieert met het karakter van de straat; ■ toepassing van het reglement op de bebouwing met beperking van de hoogte.

Afb.13

J. Rombaux, studie van de bouwhoogtes in de omgeving van de Grote Zavel, s.d., ARCH 214 (© SAB).

Afb.14a

De Ruysbroekstraat vandaag (A. de Ville de Goyet, 2018 © BUP/BSE).

Afb.14b

J. Rombaux, Ontwerp voor de aanleg van de Ruysbroekstraat met integratie van de 'tourne à gauche'-tunnel, perspectiefzicht vanaf het lage gedeelte van de Ruysbroekstraat, geplande toestand, Versie A, 5 januari 1968, ARCH 214 (© SAB).

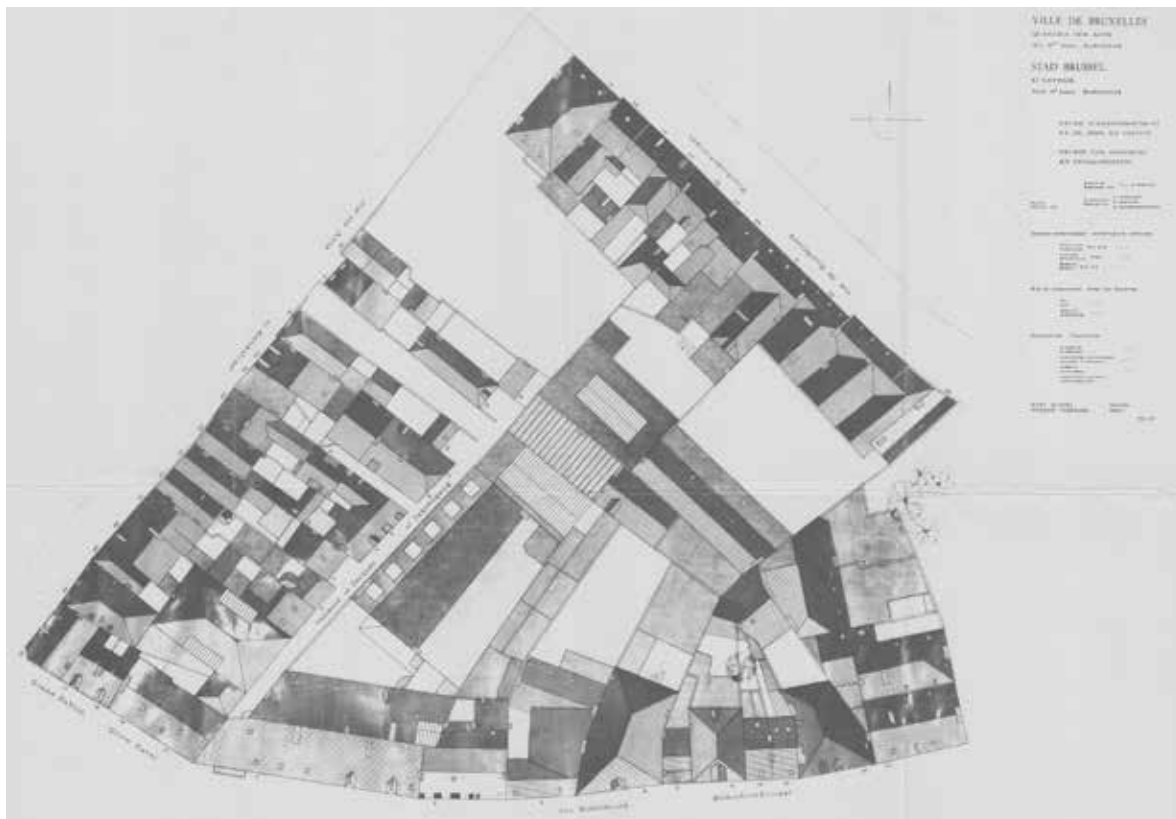
ville en évolution comme quartier pleinement adapté aux exigences de la vie contemporaine". Zijn doelstellingen gingen dus verder dan de klassieke bekommernissen inzake zichten en bouwhoogten. Ze hadden ook betrekking op het leven in de wijk, de sanering van het stadsweefsel en de 'renovatie' van de gebouwen om op die manier de bewoning en culturele en commerciële initiatieven te bevorderen³⁸: "*l'assainissement, la restauration et l'aménagement des ensembles ont pour but de rendre à ceux-ci leur pleine valeur d'habitat humain, avec tout ce que cette notion comporte d'exigences et de servitudes*"³⁹. Hiertoe maakte het voorstel een onderscheid tussen een studie van de 'stedelijke scenografie' toegepast op de volledige zone, namelijk de Grote en Kleine Zavel, verlengd tot de Ruysbroekstraat (in het noordoosten) en de Wolstraat (in het zuidwesten), en een studie

voor de 'sanering en heropleving' die zich beperkte tot twee huizenblokken. Het geheel moest worden aangevuld met "*un inventaire des façades situées en dehors de l'aire choisie, sur le territoire de la ville et susceptibles de transférer dans le périmètre étudié*" en met een sociaal-economisch luik dat de relevantie van de voorgestelde benadering moest aantonen, los van het culturele aspect⁴⁰.

Aansluitend op dit voorstel kreeg Lemaire in juni 1969 opdracht voor een studie voor de sanering en renovatie van het Sint-Anna bouwblok (afb. 15). Die studie, die betrekking had op 41 percelen en beschouwd werd als een pilootproject om de beleidsmakers in staat te stellen "*avant de [s']engager plus, de vérifier la qualité du travail et les possibilités pratiques de réalisation*"⁴¹, zou in 1970 uitmonden in een *Rapport général*⁴².

In het bestek van dit artikel kunnen niet alle opeenvolgende studies in detail geanalyseerd worden⁴³. We belichten alleen op welke wijze de opvattingen die internationaal opgang maakten op basis van ervaringen gedeeld door experts uit heel Europa – en in dit precieze geval, uit Oost-Europa – door Raymond Lemaire in de Brusselse context werden geïntroduceerd en hoe, omgekeerd, de Brusselse voorbeelden de Europese discussies voedden.

Om de empirische ervaring die hij de voorbije jaren opdeed met het Groot Begijnhof in Leuven om te zetten in een methodologie die, hoewel beperkt tot de studie van een specifieke wijk, universele ambitie had, baseerde Raymond Lemaire zich nadrukkelijk op de ervaringen van twee collega's van ICOMOS in de context van wederopbouwprojecten: de Hongaar Miklós

Afb.15

Sint-Annabouwblok, huidige toestand, daken (uit: LEMAIRE, R. M., GYÖMÖREY, G., LEMAIRE, H., VANDERMEERSCHEN, M., *Étude d'assainissement et de mise en valeur*, februari 1970, T 356.9, ARML).

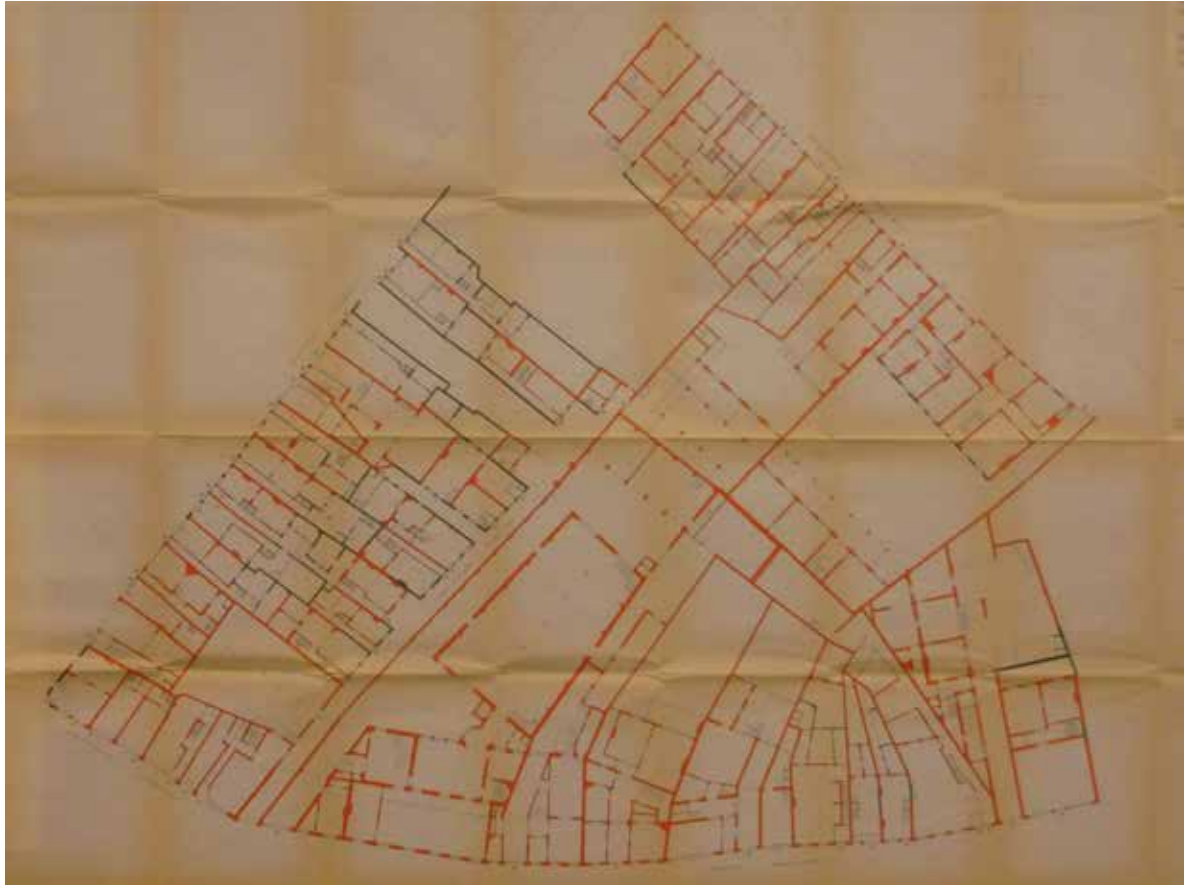
Horler en de Tsjech Dobroslav Líbal. Die twee projecten, voorgesteld op respectievelijk het *Premier colloque sur l'étude de la conservation, de la restauration et de la réanimation des ensembles historiques*, door ICOMOS georganiseerd in Cáceres in maart 1967, en op de vijfde confrontatie van de Raad van Europa in 1968, werden beide geselecteerd voor het eerste nummer van het tijdschrift van ICOMOS, *Monumentum* (1967). Beide inspireerden ze de twee complementaire delen van het *Proposition d'étude* van 1968.

DE BEBOUWING SANEREN: HET VOORBEELD VAN PRAAG

Van de twee delen van de studie was dat over 'sanering en heropleving' ontegensprekelijk het meest vernieuwend in de Brusselse con-

text. De wijze waarop de 'historische stadsreserves' werden aangepakt die in 1958 waren afgebakend in de context van de wederopbouw van Tsecho-Slowakije, stond hiervoor model. In tegenstelling tot de Franse 'secteurs sauvegardés' vastgelegd door de wet-Malraux⁴⁴ van 1962 die slechts beperkte gebieden betroffen, omvatten deze zones bijna het hele grondgebied van de historische stad. De studie van het huizenblok van de Sint-Annakerk in de oude Praagse binnenstad, uitgevoerd door Dobroslav Líbal en Milada Vilímková in opdracht van de rijksdienst voor de heropbouw van steden en historische monumenten, moet in dat kader worden gesitueerd⁴⁵. Geconfronteerd met de 'stedenbouwkundige aspecten' en met een 'burgerlijke' architectuur die voordien nog maar weinig was bestudeerd en tal van opeenvol-

gende veranderingen had ondergaan, waren ze genoodzaakt een nieuwe onderzoeksmethodologie te ontwikkelen. Ze beperkten zich niet tot de waardering van de gevel alleen, maar maakten een grondige studie van de bebouwing in al haar morfologische en historische complexiteit. Daarbij werd het volledige huizenblok opgemeten en elk gebouw grondig gedocumenteerd in 'cahiers' die zowel een historiek, een architecturale analyse, een technische beschrijving, een identificatie van waardevolle details, als iconografische documenten, aanbevelingen en een bronnenlijst bevatten. Op basis van die informatie kon de erfgoedwaarde van elk gebouw worden bepaald. Door die informatie over te brengen op het plan van het hele huizenblok kreeg men een globaal beeld en werden de saneringsmogelijkheden duidelijk.

Afb.16

Sint-Annabouwblok, bewaringstoestand, benedenverdieping (uittreksel uit: LEMAIRE, R. M., GYÖMÖREY, G., LEMAIRE, H., VANDERMEERSCHEN, M., *Étude d'assainissement et de mise en valeur*, februari 1970, ARCH 185, SAB). ■ goed; ■ middelmatic.

Het *Proposition d'étude* van 1968 en het *Rapport général* van 1970 gingen op vergelijkbare wijze te werk en hadden, naast de gevels, ook oog voor de stilistische en historische evolutie van volledige gebouwen en, ruimer, voor de huizenblokken waartoe ze behoren. Lemaire was van mening dat een dergelijke architectuurstudie zich onderscheidde van de meer klassieke benadering van 'grote gebouwen'. Men diende hierbij immers rekening te houden met een complexere historische gelaagdheid. Naast het historische bronnenonderzoek moest men elk gebouw ook bezoeken en er, bouwlaag per bouwlaag, een volledige inventaris van opmaken. Jean Rombaux vond een dergelijke aanpak van meet af aan onrealistisch, maar de documen-

ten die voor het Sint-Anna bouwblok geproduceerd werden zouden hem ongelijk geven.

Naar analogie met de Tsjechische 'dossiers' werden de opmetingen aangevuld met een exhaustieve nota per woning bestaande uit een beknopt archeologisch onderzoek, een technische studie van de bewaringsstaat van het gebouw en 'overwegingen over de renovatiemogelijkheden'⁴⁶. De studie nam voor het Sint-Anna bouwblok de vorm aan van fiches, die model stonden voor de meeste studies die Lemaire later uitvoerde, in Brussel en elders. Elke fiche koppelde administratieve gegevens, zoals de identificatie van het perceel en de bestemming, aan een beschrijving en archeologische en

technische analyses. Ze evalueerde bovendien de bewoonbaarheid van het gebouw en formuleerde voorstellen voor gebruik en restauratie in het kader van de sanering van het huizenblok⁴⁷. Door de opmetingen aan elkaar te linken ontstond een globaal zicht van het huizenblok en in combinatie met de informatie uit de fiches werd het mogelijk om alle aspecten waarmee het project rekening moest houden visueel te synthetiseren. De overzichtsplannen die wij voor het Sint-Anna bouwblok terugvonden, beperken zich tot de bewaringsstaat (afb. 16) en de historische gelaagdheid. Het voorstel van 1968 omvatte echter, naar het voorbeeld van Praag, een classificatie van de ruimten en constructies in functie van de aanvaardbare graad van verbouwing.

Afb.17

Buda, de Uri-straat onmiddellijk na de oorlog (boven) en na de wederopbouw (onder) (uit: Horler, M., "La reconstruction du centre ancien de Buda", *Monumentum*, 1, 1967, afb.12).

Afb.18

Detail van de Sint-Annastraat van de maquette van 1970 die bewaard wordt op het Departement Stedenbouw van de Stad Brussel.

.....

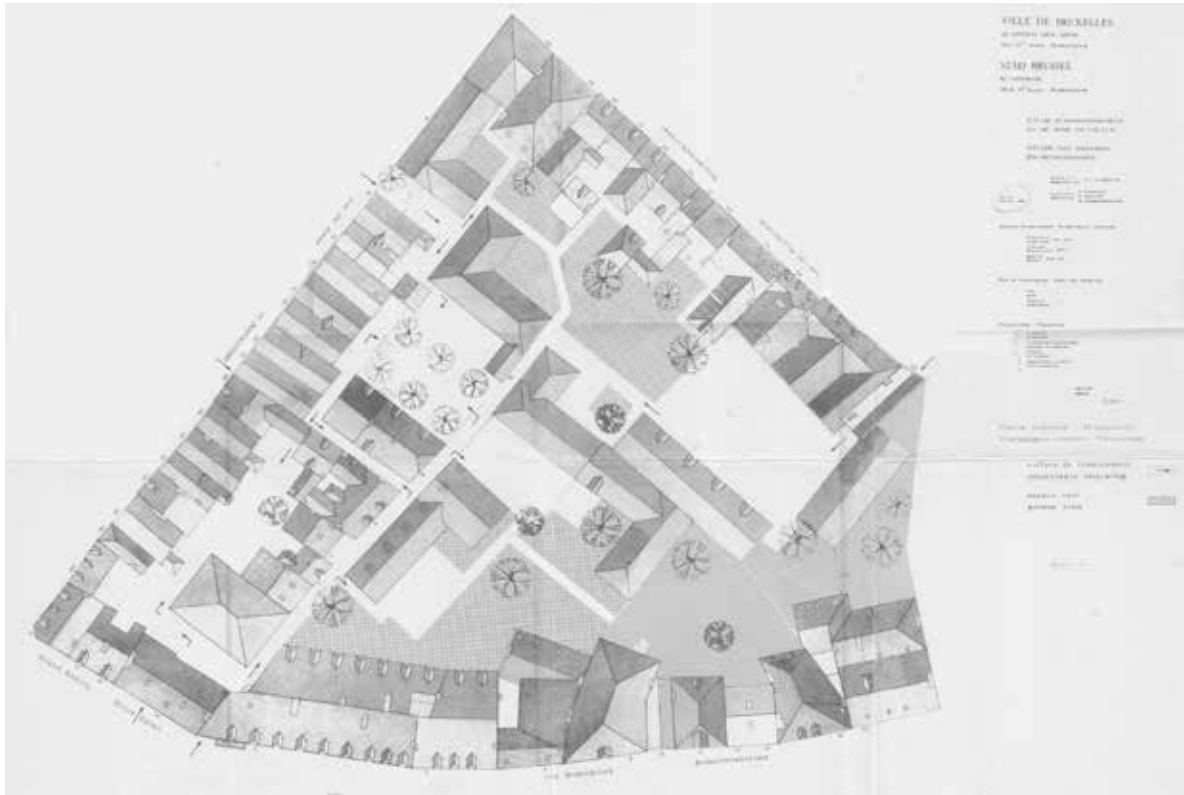
DE 'STEDELIJKE SCENOGRAFIE': HET VOORBEELD VAN BOEDAPEST

De heropbouw van de wijk van het fort van Buda, die expliciet steunde op scenografisch onderzoek, was een gevolg van de verwoestingen door de bombardementen van de Tweede Wereldoorlog. Na het afgraven van de ruïnes werd voor de wijk in 1959 een plan van aanleg opgesteld onder leiding van de dienst voor historische monumenten waarvan Miklós Horler, toekomstig lid van ICOMOS, een van de 'sectiehoofden' was. Vooruitlopend op de werkzaamheden van de Raad van Europa, pleitte Horler voor de organische integratie van de wijk in de stad en voor haar 'actieve bewaring', ook al gebruikte hij deze term niet⁴⁸.

Afb.19

Oude foto van de maquette van het Sint-Annabouwblok, gemaakt in 1970 door het bedrijf Astérix, T 356.9 (© ARML).

Afb. 20

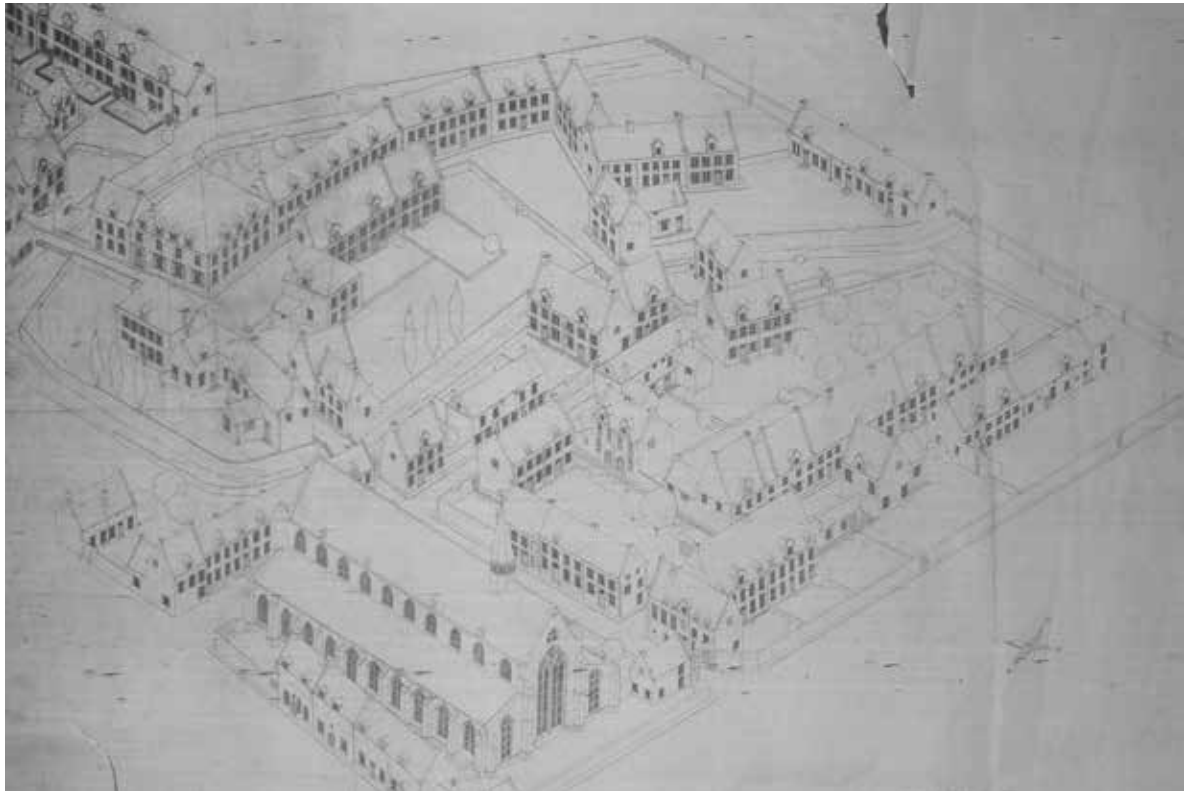
Sint-Annabouwblok, geplande toestand (luit: LEMAIRE, R. M., GYÖMÖREY, G., LEMAIRE, H., VANDERMEERSCHEN, M., *Étude d'assainissement et de mise en valeur*, februari 1970, T 356.9, ARML).

Voor de uitwerking van zijn scenografisch onderzoek werd Lemaire's aandacht vooral getrokken door de vaststelling van Horler dat de heropbouw van de stad de kans bood om haar erfgoed beter zichtbaar te maken. De bombardementen brachten inderdaad interessante details aan het licht die voor de oorlog aan het zicht onttrokken waren door latere restauraties. Hoewel het Hongaarse project in de eerste plaats tot doel had de eenheid te herstellen van het 18de-eeuwse uitzicht dat Boedapest kenmerkte vóór zijn verwoesting, sloot Horler niet uit dat er middeleeuwse overblijfselen zouden worden blootgelegd. Lemaire stelde een gelijkaardige aanpak voor in Brussel, met dien verstande dat de sporen hier niet aan het licht kwamen door bombardementen, maar wel door de "*méthodes scientifiques actuelles [qui peuvent] mettre à jour (sic) les pério-*

des encore inconnues de l'histoire du quartier et enrichir de ce fait [sa] valeur historique (...) par la présentation des trouvailles qui le méritent"⁴⁹.

Er speelde echter nog een andere overweging mee. Zoals in de meeste Europese steden, was de heropbouw van Buda een uitgelezen kans om de 'fouten' van het recente verleden recht te zetten. Volgens Horler was het een van de belangrijkste taken van de heropbouw deze verminderingen te herstellen⁵⁰ (afb. 17). Ook Lemaire was voorstander van de vervanging van "*façades dont la conservation s'est avérée inutile du fait de leur absence d'intérêt monumental*"⁵¹. Voor die vervangingen verwierpen Lemaire en Horler het gebruik van pastiches omwille van de historische authenticiteit⁵². Dat onderscheidde hen van de Brusselse 'îlot sacré'-projecten. Hoewel de twee studies in som-

mige opzichten een herziening van de geschiedenis impliceerden, gaven ze blijk van een vorm van eerlijkheid in de uitwerking van de vervangende gebouwen die zowel eigentijds als goed geïntegreerd moesten zijn⁵³. Die integratie vergde het opstellen van "*normes de construction relatives aux volumes, au rythme et au choix des matériaux*"⁵⁴. Voor het Sint-Annabouwblok tonen enkele door Lemaire getekende opstanden en vooral de maquette hoe, naast de restauratie van het originele uitzicht van een deel van de gevels (terugplaatsing van de vensterkruisen, wijziging van de hoogte van de vensters) en de aanpassing van sommige commerciële benedenverdiepingen, ook de integratie van nieuwbouw en de plaatselijke aanpassingen van de bouwhoogten en het ritme van de gebouwen tot een coherenter totaalbeeld moesten leiden en de enkele overblijvende

Afb. 21

Groot Begijnhof van Leuven, luchtperspectief na de restauratie onder leiding van R.M. Lemaire, z.d., T 1275/19 (© ARML).

getuigen van de 'traditionele' architectuur beter tot hun recht moesten laten komen (afb. 18).

Deze paragraaf over de scenografie kan niet voorbijgaan aan een aspect dat als een toegeving kan beschouwd worden aan een praktijk die in Brussel vrij courant was maar die indruiste tegen de internationaal verdedigde principes. Als alternatief voor de moderne heropbouw van gevels zonder monumentaal belang, opperde het studievoorstel om ze te vervangen door "*des façades anciennes provenant d'autres parties de la ville*", te putten uit een nog op te stellen inventaris⁵⁵. Zo kwam het dat in het Sint-Annabouwblok de gevel van het Sint-Jorisserment, afkomstig uit de Cellebroersstraat en in 1958 gedemonteerd⁵⁶, tegen een nieuw gebouw, aan een nieuw plein binnen het huizenblok werd geplaatst (afb. 19).

VAN BRUSSEL NAAR EUROPA

De eerste versie van een globaal plan voor het Sint-Anna huizenblok – de volgende versies zouden steeds meer toegevingen bevatten – werd voorgesteld in het kader van het *Rapport général* van 1970 (afb. 20). Ze getuigde van een poging om in Brussel het model van het Groot Begijnhof van Leuven te reproduceren (afb. 21). Naast ingrepen op de bebouwing langs de straten, volgens de hierboven uiteengezette principes, ging Lemaire aan de binnenkant van het huizenblok over tot een 'uitdunning' – naar de term van Gustavo Giovannoni – van de overvloedige en waardeloos geachte constructies, om de achterkant van de gebouwen te verluchten en doorgangen te creëren in de vorm van steegjes en binnenpleintjes. Die moesten niet alleen alternatieve trajecten

vormen maar ook het sociale leven bevorderen.

Hoewel de gemeentediensten hier de kans hadden om een voorbeeldoperatie uit te voeren, in navolging van 'wat in de colloquia wordt aangeprezen'⁵⁷, zou de complexiteit van de uitvoering – gelet op de talrijke eigenaars, de terughoudendheid van de Stad Brussel ten aanzien van de voorgestelde integratiearchitectuur (afb. 22) en de zwakheid van sommige politici tegenover de druk van de vastgoedsector – de bovenhand halen op het project, hoewel dat in een herwerkte versie was omgezet in een Bijzonder Plan van Aanleg. Het enige gerealiseerde fragment, namelijk de drastische restauratie van drie huizen in de Sint-Annastraat en de aanleg van een pleintje aan het uiteinde van de Sint-Jacobsgang, beantwoordde in niets aan het opzet van het globaal plan (afb. 23).

Afb.22

Schets van de restauratie en heropbouw van de voorgevels van de nrs. 10, 12-14 en 16 van de Sint-Annastraat, september 1975, DB 176b (© ADSB).

Afb.23

Zicht van het pleintje op het einde van de Sint-Jakobsgang en van de achtergevels van de nrs. 10, 12-14 en 16 van de Sint-Annastraat (A. de Ville de Goyet, 2018 © BUP/BSE).

Tijdens zijn lange samenwerking met de vzw Kunstwijk had Raymond Lemaire meer dan eens de gelegenheid om de methodologie in praktijk te brengen die werd uiteengezet in het *Proposition d'étude* en toegepast op het Sint-Annabouwblok. We vermelden onder andere de Bijzondere Plannen van Aanleg voor de huizenblokken van het Museum voor Moderne Kunst en van de Hertogstraat in de Kunstwijk en, nadat de vereniging haar actierrein had uitgebreid tot de volledige Vijfhoek, voor het huizenblok Sint-Goriks (afb. 24a en 24b). In al die gevallen werd in meerdere of mindere mate het systeem van de fiches en syntheseplannen gebruikt. Buiten Brussel en België – het systeem werd onder meer ook in Namen en Brugge toegepast – werd deze methodologie ook geformaliseerd op Europese schaal, via de publicatie van de resultaten van de werkzaamheden van het Comité van technisch adviseurs van de Raad van Europa in 1973, gezamenlijk opgesteld door Raymond Lemaire, François Sorlin en Piero Gazzola onder de titel *'Sauvons le visage de l'Europe'*. De publicatie, waarin de argumenten van het *Rapport général* werden overgenomen en het Sint-Annabouwblok uitdrukkelijk werd genoemd, bevestigde de methodologie die ontwikkeld werd voor de Zavelwijk op basis van de eerdere ervaringen op Europees niveau⁵⁸.

De daaropvolgende jaren volgden de renovatie van de *rue des Brasseurs* in Namen en het structuurplan voor Brugge, beide bestudeerd in het kader van de inventaris van voorbeeldrealisaties die werd opgesteld door het Comité voor monumenten en landschappen van de Raad van Europa met het oog op het Europees erfgoedjaar 1975. Zij vervoegden het Groot Begijnhof van Leuven en het Sint-Annabouwblok als voorbeelden van Belgische laboratoria waar geëxperimenteerd werd met een Europees beleid van 'geïntegreerde

bewaring'. Hoewel de aanvaarding van het Europees charter van het bouwkundig erfgoed en de Verklaring van Amsterdam een mijlpaal vormde in de mentaliteitswijziging, liet de praktische implementatie nog lang op zich wachten, zelfs tot na de Conventie van Granada in 1985. Zoals het voorbeeld van de Zavel aantoonde en zoals Constant Pirlot na de conferentie van Amsterdam onderstreepte, "*bien des obstacles sont encore à surmonter avant que cette politique de réhabilitation du patrimoine architectural puisse se développer dans de bonnes conditions et bénéficier des mêmes avantages que la politique de rénovation par démolition. La reconquête des villes ne se fera pas sans combat*"⁵⁹. Dat gevecht moet ook vandaag nog worden gevoerd, in dit Europees erfgoedjaar met als slogan 'wanneer het verleden de toekomst ontmoet'.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. GIOVANNONI, G., *Vecchie città ed edilizia nuova*, 1ste uitgave, 1931 - *L'urbanisme face aux villes anciennes* (inleiding door Fr. Choay), Éd. Seuil, Parijs, 1998.
2. 'Het gevecht dat elke dag op lokaal of provinciaal niveau geleverd wordt tussen particuliere kortetermijnbelangen en min of meer goed begrepen publieke belangen, tussen bouwspeculanten en stedenbouwkundigen, of nog tussen archeologen en stedenbouwkundigen, ziet er slecht uit voor de verdedigers van de monumenten.' 'Les données fondamentales du problème', in: *L'avenir du passé*, Soledí, Luik, 1969, p. 25.
3. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Bruxellisation>. (citaat vertaald uit het Frans)
4. De BEULE, M., PÉRILLEUX, B., SILVESTRE, M., WAUTY, E., *Brussel. Geplande Geschiedenis*, Brussel Stedenbouw en Erfgoed - Meert, Brussel, 2017, pp. 301-357.
5. *Que sera demain Bruxelles? Exposition des documents de l'enquête préalable au plan d'aménagement de la Région bruxelloise, Palais des Beaux-Arts, 16-30 juin 1954*, Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw, Brussel, 1954, pp. 22-23.

Afb.24a

Ontwerp voor de renovatie van het Sint-Goriksbouwblok (1979) (© BUP/BSE, Coll. Gaspard, 153).

Afb.24b

Het Sint-Goriksbouwblok (A. de Ville de Goyet, 2018 © BUP/BSE).

6. *Ville de Bruxelles. Plan directeur d'urbanisme. Normes de base des études et calculs pour déterminer les différents types d'occupation. Pentagone de Bruxelles*, zd, DB 238, Archief van het Departement Stedenbouw van de Stad Brussel (hierna ADSB).
7. In dat verband is het interessant de evolutie van deze wijk te ontdekken via de website <http://hemelsbrussel.brussels>.
8. *Gemeentebld van de Stad Brussel* (hierna GBSB), 13 december 1962, pp. 1454-1470.
9. 'het oude karakter van deze sector te beschermen en te bewaren door enerzijds de manier van bouwen, herbouwen of verbouwen van de gebouwen te reglementeren, en anderzijds het uitzicht van de uithangborden, opschriften, beschilderingen en decoraties met commercieel of publicitair karakter die op de gebouwen worden aangebracht.' GBSB, 21 december 1959, pp. 1432-1433.
10. 'moeten worden behouden en gerestoreerd op basis van de originele elementen die ter plaatse of in archiefdocumenten worden aangetroffen'; 'moeten worden gebouwd in de stijlen van de 17de en 18de eeuw'; 'moeten worden gebouwd in de bouwstijl waarvan het ritme van de compositie zal harmoniëren met die van de traditionele architectuur van die periode.' *Id.*, pp. 1434-1435. De laatste categorie concentreert zich aan de rand van de zone.
11. ROMBAUX, J., *Restoration of ancient monuments and preservation of ancient districts of the city of Brussels*, s.l., 1963.
12. 'Prescriptions d'urbanisme complétant le plan particulier d'aménagement relatif à l'îlot constitué par la Grand'Place et ses environs', art. 16, GBSB, 21 december 1959, p. 1437.
13. GBSB, 21 maart 1960, pp. 379-381.
14. GBSB, 21 december 1959, pp. 1443-1444.
15. 'We moeten, als we de Vijfhoek niet volledig steriel willen maken, buiten het geheel van het îlot sacré de oprichting toestaan van gebouwen volgens de concepten van 1962 en niet volgens die van vóór de Eerste Wereldoorlog.' GBSB, 5 maart 1962, p. 371.
16. 'de hele Vijfhoek en bij uitbreiding heel het grondgebied van Brussel-Hoofdstad heropgebouwd worden in Italiaans-Vlaamse stijl.' *Discours prononcé par M. P. De Rons, échevin des Finances et des Travaux publics de la ville de Bruxelles, vice-président du conseil d'administration du «Quartier des Arts»*, 11 oktober 1967, p. 225/298 [37], KULeuven, Universiteitsarchief, Fonds R.M. Lemaire (hierna ARML).
17. LEMAIRE, R.M., 'Restauration et réanimation des ensembles historiques', in: *Principes et méthodes de la conservation et de la réanimation des sites et ensembles d'intérêt historique ou artistique. Confrontation C, Bath, 3 au 7 octobre 1966*, Raad van Europa, Straatsburg, 1967, pp. 57-62.
18. 'het actieve behoud van monumenten en gehelen het enige is dat in de wereld van vandaag de toekomst ervan garandeert'; 'de sanering, de restauratie en de inrichting van gehelen als doel heeft aan deze gehelen hun volledige waarde als menselijke woonplaats terug te geven.'; 'beperkt blijven tot het behoud van een stedelijke of rurale scenografie, maar moesten overgaan tot de sanering, renovatie en aanpassing van de interieurs van de gebouwen waaruit de gehelen bestaan.'; 'oplossingen te vinden waardoor oude gebouwen op een bevredigende manier hun nieuwe rol of de actuele invulling van hun oorspronkelijke functie kunnen vervullen, met respect voor hun culturele waarde.' *Ibidem*, p. 58.
19. MARTINY, V.-G., 'L'intégration de l'architecture contemporaine dans les cadres urbains anciens et mise en valeur des vestiges du passé dans l'aménagement des villes', in: *Il monumento per l'uomo. Atti del II congresso internazionale del restauro. Venezia, 25-31 maggio 1964*, Marsilio Editori, Padua, 1971, p. 84.
20. 'een van de doorslaggevende factoren voor het opstellen van bijzondere plannen van stedenbouwkundige aanleg.' MARTINY, V.-G., 'Les Monuments historiques. Un des facteurs déterminants de l'établissement de plans particuliers d'aménagement urbanistique', in: *Mélanges offerts à G. Jacquemyns*, Institut de sociologie de l'ULB, Brussel, 1968, pp. 499-506.
21. DEKOSTER, L., 'Brussel, bedreigde stad?', *Het Laatste Nieuws*, 15 mei 1968.
22. *L'avenir du passé*, Soledi, Luik, 1969.
23. 'overgang van het passieve begrip bewaring naar het actieve concept van herwaardering en integratie in de omgeving en de algemene economie van het land. (...) Bijgevolg worden monumenten en landschappen voortaan beschouwd als een van de oplossingen voor de woonbehoeften en voor een evenwichtige omgeving die de ontplooiing van de mens in de industriële samenleving mogelijk maakt.' *Conférence européenne des Ministres les plus directement responsables de la défense et de la mise en valeur des sites et ensembles d'intérêt historique ou artistique [Bruxelles, 25-27 novembre 1969]. Communiqué*, 27 november 1969, Archief van de Raad van Europa (www.coe.int).
24. 'Défense et mise en valeur des sites et ensembles d'intérêt historique ou artistique. Résolutions adoptées par la conférence des ministres responsables de la sauvegarde et de la réanimation du patrimoine culturel immobilier. Bruxelles, 25-27 novembre 1969, 7 januari 1970, Archief van de Raad van Europa (www.coe.int).
25. 'de herwaardering, de verdediging, de restauratie en de architecturale kwaliteit van de gebouwen.' *Idem*
26. Naast Pierre Laconte en Jean Tordeur, cultuurrecensent van de krant *Le Soir*, waren ook lid Michel Didisheim, kabinetschef van prins Albert, Alain Camu, economisch adviseur van eerste minister Paul Vanden Boeynants, Daniel Janssen, directeur-generaal van de Union chimique belge, en zijn neef, ingenieur Mickey Boël.
27. Quartier des Arts, *Liste des membres du C.A.*, 1 juli 1978, p. 225/298 [37], ARML.
28. Quartier des Arts, *Que voulez-vous: une ville pour vivre ou une ville pour rouler?*, s.l., p. 16.
29. GBSB, 14 april 1969, p. 720.
30. 'zeer burgerlijk, zijn relaties met de Stad Brussel te intiem en zijn becommenissen eerder esthetisch dan sociaal.' Schoonbrodt, R., *Vouloir et dire la ville. Quarante années de participation citoyenne à Bruxelles*, AAM, Brussel, 2007, p. 59, 330.
31. 'de actie van Kunstwijk maakt deel uit van een Europese en zelfs mondiale aspiratie.' Quartier des Arts, *Que voulez-vous*, 4-6.
32. *Procédure de collaboration et projet d'accord en matière de contrats entre la Ville de Bruxelles et le Quartier des Arts*, 12 december 1967, p. 225/192 [29], ARML.
33. GBSB, 26 mei 1967, p. 1273.
34. ROMBAUX, J., *Prescriptions d'urbanisme complétant le plan particulier d'aménagement relatif à l'îlot constitué par la Place du Grand Sablon et ses environs. Nomenclature des rues et immeubles tombant sous l'application de l'article ... [sic] de la réglementation différentielle*, 4 maart 1964, TP 97260, Stadsarchief van Brussel (hierna SAB).
35. ROMBAUX, J., *Place du Grand Sablon - rues des Sablons et Bodenbroeck. Prescriptions particulières relatives aux façades*, 7 maart 1966, TP 97260, SAB.
36. 'de heropbouw van gedeelten van oude monumenten te vermijden, (...) die geldig was voor het îlot sacré nr. 1 maar die, in dit geval, buiten proportie en overbodig lijkt.' GBSB, 24 april 1967, p. 1031.
37. *Discours prononcé par M. P. De Rons, échevin des Finances et des Travaux*

- publics de la ville de Bruxelles, vice-président du conseil d'administration du « Quartier des Arts », 11 oktober 1967, p. 225/298 [37], ARML.*
38. 'behandeld als een museumwijk maar integendeel organisch geïntegreerd in het evoluerende stadsweefsel, als een wijk die volledig is aangepast aan de eisen van het hedendaagse leven.' LEMAIRE, R.M., *Étude destinée à éclaircir les décisions concernant le programme de rénovation des îlots entourant les places du Sablon et la rue aux Laines dans le « Quartier des Arts ». Proposition d'étude à effectuer pour le compte de la Ville de Bruxelles*, 13 mei 1968, P225/192 [29], ARML.
 39. de sanering, de restauratie en de inrichting hebben tot doel deze gehelen hun belang als woonplaats terug te geven, met al wat die term omvat aan eisen en verplichtingen.' LEMAIRE, R.M., 'Restauration et réanimation des ensembles historiques', *op. cit.*, p. 59.
 40. 'een inventaris van de gevels gelegen buiten de gekozen zone, op het grondgebied van de stad, die in aanmerking komen voor verplaatsing naar de bestudeerde zone.' LEMAIRE, R.M., 'Étude destinée à éclaircir les décisions', *op. cit.*, p.3.
 41. 'de kwaliteit van het werk en de praktische uitvoeringsmogelijkheden te beoordelen alvorens zich verder te engageren.' *GBSB*, 14 april 1969, p. 694.
 42. LEMAIRE, R.M., *Quartier des arts. Étude d'assainissement, de restauration et de revitalisation de l'îlot Sainte-Anne – Bodenbroek. Rapport général*, P225/319 [12], ARML.
 43. In afwachting van een uitvoeriger publicatie waaraan wij werken, verwijzen we naar een overzicht van de opeenvolgende studies, in HOUBART, C., 'Raymond Lemaire et les débuts de la rénovation urbaine à Bruxelles', *Revue d'Histoire Urbaine / Urban History Review*, XLI, 2, najaar 2012, pp. 37-56.
 44. De wet-Malraux, goedgekeurd op 4 augustus 1962 in Frankrijk, was een baanbrekend initiatief voor het behoud van historische stadswijken. Het eerste geheel dat van de procedure profiteerde, was de kleine stad Sarlat in de Dordogne. Daarna volgden onder meer de oude stad van Lyon en de Maraiswijk in Parijs, die R.M. Lemaire zou bezoeken met prins Albert. Zie met name: LAURENT, X., *Grandeur et misère du patrimoine d'André Malraux à Jacques Duhamel*, La Documentation française, Parijs, 2016, pp. 163-186.
 45. LIBAL, D., 'Méthodes d'analyse des valeurs artistiques des architectures historiques des villes et des villages', *Monumentum*, 1, 1967, p. [3] en OSTROWSKI, W., *Les ensembles historiques et l'urbanisme*, Centre de recherche d'urbanisme, Parijs, 1976, p. 350.
 46. LEMAIRE, R.M., *Étude destinée à éclaircir les décisions*, *op. cit.*, p. 11.
 47. Voor het Sint-Annabouwblok worden deze fiches bewaard in het dossier DB 592, ADSB.
 48. HORLER, M., 'La reconstruction du centre ancien de Buda', *Monumentum*, 1, 1967.
 49. 'huidige wetenschappelijke methodes die de nog onbekende periodes van de geschiedenis van de wijk aan het licht kunnen brengen en hierdoor haar historische waarde verrijken (...) door de presentatie van waardevolle vondsten.' LEMAIRE, R.M., *Étude destinée à éclaircir les décisions*, *op. cit.*, p. 4.
 50. HORLER, M., 'La reconstruction du centre ancien de Buda', *op. cit.*, p.9.
 51. 'gevels waarvan de bewaring nutteloos is door hun gebrek aan monumentaal belang.' LEMAIRE, R.M., *Étude destinée à éclaircir les décisions*, *op. cit.*, p. 6.
 52. *Ibid.*, p. 5 en HORLER, M., 'La reconstruction du centre ancien de Buda', *op. cit.*, p.12.
 53. LEMAIRE, R.M., *Étude destinée à éclaircir les décisions*, *op. cit.*, p. 5 en HORLER, M., 'La reconstruction du centre ancien de Buda', pp. [10-13].
 54. 'bouwnormen voor de volumes, het ritme en de keuze van de materialen.' LEMAIRE, R.M., *Étude destinée à éclaircir les décisions*, *op. cit.*, p. 6.
 55. 'oude gevels afkomstig van elders in de stad' *Ibid.*, p. 13
 56. Zie TP 91462 en ARCH 413, SAB. De heropbouw van deze gevel werd op verschillende plaatsen overwogen, hij is afgebeeld tegen de zijgevel van de Zavelkerk op basis van de studie van de bouwhoogten gepresenteerd op afb. 13.
 57. *F. Fallas à P. Vanden Boeynants*, 6 januari 1971, DB592, ADSB.
 58. SORLIN, F., GAZZOLA, P., LEMAIRE, R.M., *Sauvons le visage de l'Europe, Série d'études Comité des monuments et des sites*, 1, Raad van Europa, 1973, pp. 79-81.
 59. 'er moeten nog heel wat obstakels worden overwonnen alvorens dit beleid van renovatie van het bouwkundig erfgoed zich kan ontwikkelen in goede omstandigheden en dezelfde voordelen genieten als het beleid van renovatie door afbraak.' PIRLOT, C., in : *Un avenir pour notre passé. Patrimoine architectural européen*, Soledì, Luik, 1977, p. 20.

Brussels: a laboratory for a European policy of urban regeneration

Case study of the Sablon quarter

In 1969, at the instigation of the Council of Europe, the first conference of ministers responsible for the preservation and regeneration of the cultural heritage of monuments and sites was held in Brussels. This conference was a crucial step in the establishment of what would come to be known as "integrated conservation" in two documents adopted during the European Architectural Heritage Year proclaimed in 1975: the European Charter of the Architectural Heritage and the Amsterdam Declaration.

Raymond M. Lemaire (1921-1997), Secretary General of ICOMOS, was actively involved in the work of the Council of Europe's Committee of Technical Advisors. At the same time, through his role as advisor for the Quartier des Arts association, which he took on in 1967, he sought to change the direction of urban renovation policies in Brussels. He did this by using several city blocks in the capital as laboratories for testing new methodologies for working on old urban complexes. His most successful studies were those developed for the Sablon quarter. Although not fully implemented, they nevertheless gave renewed impetus to the thinking of the Brussels authorities while also fuelling discussions at European level.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Cecilia Paredes en Brigitte Vander
Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Aurélie Autenne, Kristiaan Borret,
Bruno Campanella, Michel Dechamps,
Ann Degraeve, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Ludo Gobin,
Yves Hanosset, Claudine Houbart,
Pascale Ingelaere, Serge Joris,
Catherine Leclercq, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Cecilia Paredes,
Véronique Van Bunnan,
Hans Vandecandelaere, Brigitte Vander
Bruggen, Manja Vanhaelen, het team
van *visit.brussels*, Thierry Wauters

VERTALING

Gitracom, Eric Tack,
Ubiquis Belgium NV/SA

NALEZING

Augusta Dörr, Koenraad
Raeymaekers, Harry Lelièvre,
Wim Kenis, Tom Verhofstadt
en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.brussels

BEDANKINGEN

Manon Boetman, Sophie Bouchard,
Philippe Charlier, Alfred de Ville de Goyet,
Jacques de Selliers, Farba Diop,
Marie-Laure Lectef

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directrice-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel, CCN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

ACW – Association Campanaire Wallonne
ADSB – Archief van het Departement
Stedenbouw van de Stad Brussel
ARML – KULeuven, Centrale Bibliotheek,
Universiteitsarchief, Fonds R.M. Lemaire
BUP/BSE - Bruxelles Urbanisme et
Patrimoine / Brussel Stedenbouw en Erfgoed
CIBG – Centrum voor Informatica
voor het Brussels Gewest
IAF – Association internationale
de Fauconnerie
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel
SPRB/GOB - Service public régional
de Bruxelles / Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2018/6860/032

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

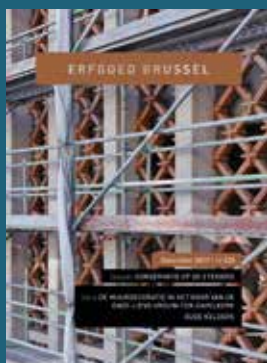
021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

Laatste nummers

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

2018
EUROPEAN YEAR
OF CULTURAL
HERITAGE
#EuropeForCulture

urban
brussels

URBAIN BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
STAD BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

10 €

ISBN 978-2-87584-167-4